

İslâm Öncesi Câhiliye Şiirinde Din Olgusu

Sedat Tuna | 0000-0001-5832-3724 | sedattuna@odu.edu.tr

Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı, Ordu, Türkiye

ROR ID: 04r0hn449

Öz

Arap yarımadasında (Cezîretü'l-Arab) Hz. Muhammed (a.s.) İslâm'ı tebliğ göreviyle görevlendirilmeden ve bir tek Allah'a kulluk edilmesinin gerektiğini bildiren mesajını insanlara iletmeden önce Arap toplumu Câhiliye döneminde çeşitli dinlere inanmışlardır. Dolayısıyla onlar tek bir din anlayışına sahip olmamışlardır. İslâm öncesi dönemde Araplar arasında atalar kültü, fetiş kültü, totem kültü vb. inançlar yaygındır. Bu inançların yanı sıra bir de gizli âleme dair inançları (cin, gûl ve şeytan) vardır. Bu dinî gruplar arasında doğal olarak karşılıklı iletişim ve etkileşim olmuştur. Bu kadar farklı inanca sahip grupların bir arada bulunmasının en önemli sebepleri arasında ada halkının sürekli olarak etraflarında yaşayan halklarla iletişim halinde oldukları söylenebilir. Onlarla iletişim, çoğunlukla ticaret ve kabile göçleriyle olmuştur. Onlar, milâdî dördüncü asrın sonuna kadar çeşitli kişi ve nesnelere inanmışlardır. Onların bu inançlara sahip oldukları inşâd ettikleri şiirleri üzerinden de tespit edilebilmektedir. Bu kapsamda çalışmamızda yer verdiğimiz şiirlerin büyük bir kısmını övgü türü şiirler oluşturmaktadır. Bunun yanında fahr ve yergi türü şiirlere de yer verilmektedir. Bu şiirlerden yola çıkılarak bölgede İslâm öncesi hâkim olan din olgusunu, idolizmin oluşturduğu görülmüştür. Dönemin din olgusunu da idolizm ekseninde gelişen kültürler şekillendirmiştir. Çalışmamızın, alanına katkı sağlaması ve bu alanda yeni çalışmalara yol göstermesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili ve Belâgatı, Câhiliye Şiiri, Totem, Fetiş, İdol.

Atıf Bilgisi

Tuna, Sedat. "İslâm Öncesi Câhiliye Şiirinde Din Olgusu". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2024), 7-34.

<https://doi.org/10.33718/tid.1432120>

Geliş Tarihi	: 05.02.2024
Kabul Tarihi	: 03.05.2024
Yayın Tarihi	: 30.06.2024
Değerlendirme	: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	: Yapıldı - iThenticate
Çıkar Çatışması	: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Phenomenon of Religion in Pre-Islamic Jahiliyya Poetry

Sedat TUNA | 0000-0001-5832-3724 | sedattuna@odu.edu.tr

Ordu University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric,
Ordu, Türkiye

ROR ID: 04r0hn449

Abstract

In the Arabian Peninsula (Jazirat al-Arab), before Prophet Muhammad (pbuh) was commissioned with the mission of preaching Islam and conveying the message of worshipping only one God, the Arabs believed in various religions during the Jāhiliyya period. Therefore, they did not have a single understanding of religion. In the pre-Islamic period, beliefs such as ancestor cult, fetish cult, totem cult, etc. were common among the Arabs. In addition to these beliefs, they also had beliefs in a secret realm (jinn, ghul and devil). There has naturally been mutual communication and interaction between these religious groups. One of the most important reasons for the coexistence of groups with so many different beliefs is that the islanders were in constant communication with the people living around them. Communication with them was mostly through trade and tribal migrations. They believed in the spirits of various people and objects until the end of the fourth century AD. The fact that they had these beliefs can also be determined through their poems. In this context, most of the poems we include in our study are praise-type poems. In addition, poems of praise and satire are also included. Based on these poems, it is seen that idolatry constituted the dominant religious phenomenon in the region before Islam. The dominant beliefs in the region before Islam were basically idolatry. The religious phenomenon of the period was also shaped by the cults that developed on the axis of idolatry. It is expected that our study will contribute to the field and guide new studies in this field.

Keywords

Arabic Language and Rhetoric, Poetry of Jāhiliyya Period, Totem, Fetish, Idol.

Citation

Tuna, Sedat. "The Phenomenon of Religion in Pre-Islamic Jahiliyya Poetry". *Trabzon Theology Journal* 11/1 (June 2024), 7-34.

<https://doi.org/10.33718/tid.1432120>

Date of Submission : 05.02.2024

Date of Acceptance : 03.05.2024

Date of Publication : 30.06.2024

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - iThenticate

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Dinler, Allah'ın elçilerine indirdiği “الأديان السماوية” semâvî dinler ve “الأديان الوضعية” ilâhî menşeli olmayan dinler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.¹ Bu çalışmanın amacı, İslâm öncesi Arap toplumunda hâkim olan semâvî olmayan dinler hakkında bilgi sunmaktır. Semâvî olmayan dinler hakkın da bilgi vermenin yanı sıra o dönemki inançların Arap şiirine katkısı ve şiir olarak ifadesiyle ilgili örnekler verilecektir.

İslâm'ın ilk muhataplarının İslâm öncesi dinleri, dinî inançları, gelenekleri ve yaşayış biçimleri hakkında bilgi sahibi olmak, İslâm'ın geçmişte uygulanan kurallardan hangilerini değiştirdiğini hangilerini değiştirmediklerini ve hangi uygulamaları dönüştürerek devam ettirdiğini öğrenmede bizlere yardım edecektir. İslâm öncesi Arap toplumunun genel karakteristiğini, inanç sistemini özellikle de dinî yapısını belirlemek İslâm'ın daha sağlıklı anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Câhiliye kelimesine her ne kadar olumsuz bir anlam yüklense de genel anlamda İslâmî Dönem ile İslâm'dan önceki dönemi birbirinden ayırt etmek için bu ifade kullanılmıştır.² Tarihçiler ve edebiyatçılar Câhiliye Dönemi'nin sınırlarını belirlemede ihtilaf etmişlerdir. Tarihçilerin penceresinden baktığımızda sınırlarını belirleyemeyiz. Bu da İsmâil'in Cezîretü'l-Arab'a gelişinden itibaren İslâm'ın geldiği döneme kadar geçen süredir. Edebiyatçılar ise bu dönemden kendilerine ulaşan ilk şiiri esas alırlar. Çünkü 'Arapların Dîvânı' olan o dönem şiiri Kur'an ve Sünnetten sonra en doğru kaynak kabul edilmektedir.³

Câhiliye, bilgisiz kişilerin çokça bulunduğu İslâm öncesi -Hz. Muhammed'in (a.s.) peygamber olarak gönderilmeden önceki- zaman dilimidir. Bu dönem bilgisizliğin ve bilgiye tabi olanların azınlıkta olduğu dönemdir.⁴ Câhiliye kelimesi sözlükte جهل – بجهل – جهل şeklinde geçen ve 'cehile' fiilinden türetilen bir isimdir. İbn Manzûr (öl. 711/1311) Câhiliye kelimesini; Allah'ı, Resûl'ünü (a.s.), dinin koyduğu kuralları tanımadıkları aksine övünmenin, kibrin ve zorbalığın kol gezdiği İslâm öncesi dönemi ifade ederken,⁵ İsfahânî (öl.343/954), bilgiden mahrum kalmak, bir konuda doğru kabul edilenin zıt tına inanmak, yapılması gerekenin aksini yapmak⁶ şeklinde tanımlamaktadır.

جهل kelimesi bilginin zıt anlamlıdır.⁷ Muallaka şairi Antere b. Şeddâd (öl. 9/614) inşâd ettiği şiirinde bu kelimeyi bilgisizlik anlamında kullanmıştır:

هَلَّا سَأَلْتَ الْخَيْلَ يَا ابْنَ مَالِكٍ إِنَّ كُنْتَ جَاهِلَةً بِمَا لَمْ تَعْلَمِي⁸

“Atlılara sormayacak mısın ey Mâlik'in kızı!

Öğrenmek için hakkımda bilmediğin şeyleri.”⁹

1 Muhammed Nûman el-Cârim, *Edyânü'l-Arab fi'l-Câhiliyye* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1341/1923), 5.

2 Mehmet Azimli, *Câhiliyye'yi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 13.

3 Ebû 'Alî el-Hasen İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-Umde* (Beyrut: Mektebetü'n-Nûr, 1402/1990), 1/ 28-30.

4 Mahmûd Şükri el-Âlûsî, *Bulâgu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab* (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Mısri, 1314), 1/14-16.

5 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), “chl”, 11/129,130.

6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), “chl”, 249.

7 İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399-1979), “chl”, 1/488-499.

8 Antere b. Şeddâd, *Dîvân* (Kahire: Mektebetü'l-İslâmî, 1964), 207.

9 Mehmet Hakkı Suçın, *Yedi Aski Şiirleri* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020), 84-85.

Câhiliye lafzı ile ilgili İslâm kaynaklarında birçok ifade yer almıştır bu ifadelerde cehalet “cahillik ve bilgisizlik” anlamlarının yanı sıra sefahet, akılsızlık ve günah anlamlarında ya da bu anlamların hepsini içerecek şekilde kullanılmıştır.¹⁰

Goldziher’e (öl. 1921) göre cehl; bilginin yanı sıra hilmin de zıt anlamlısı bir kelimedir. Câhiliye yalın ifadeyle barbarlık zamanıdır. Yine Goldziher İslâmî Dönem ile İslâm öncesi dönemi birbirinden ayırarak İslâm’dan önceki döneme Câhiliye Dönemi ismini vermiştir.¹¹ Nazif Danışman da Câhiliye Dönemi şiirlerinden örnekler vererek o dönem Araplar’ının “cehl” kelimesini nadiren bilgisizlik anlamında kullandığını Semev’el Ezdî b. Âdiyâ el-Gas-sânî’nin (öl. 65/560) inşâd ettiği şiirle destekler:

سَلِي إِنْ جَوَلَتِ النَّاسَ عَنَّا وَعَنْهُمْ فليس سواءَ عالمٌ وجَهولٌ¹²

“Bizim ve onlar hakkında bilgi sahibi değilsen insanlara sor.

Çünkü bilenle bilmeyen aynı değildir.”¹³

Câhiliye Arapları “cehele” filini ekseriyetle zorbalık etti, her zaman zora baş vurdu, zor kullandı gibi anlamlarda kullanmıştır. Muallaka şairi Amr b. Külsûm’un (öl. 584/1188) şu şiiri bu anlam için uygun örneklerden biridir:

أَلَا لَا يَجْهَلُنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَجَهْلٌ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَا¹⁴

“Sakın bizi karşı kimse hafife almasın;

Aksi takdirde misliyle daha fazlasını bizden görürler.”¹⁵

Câhiliye kavramıyla özellikle İslâm’ın doğuşundan önceki dönem kastedilmektedir. Câhiliye, bir dönemin adı değil, bir durumun adı ya da “Câhiliye Dönemi Şairi” gibi hal sahibini ifade etmede kullanılmaktadır. Her iki ifadede ilimsizlik, ilme uymamayı ve bilgiyi hayatta uygulamamayı ifade etmektedir. İslâm’ın olmadığı zaman dilimidir. Bu döneme Câhiliye Dönemi denmesinin sebebi, İslâm’ın yerdiği şirkin, putlara tapmanın, Allah’ın hakkının diğer mabutlara yüklenmesinin, insanlar arasında düşmanlığın yaygın olmasının, asabiyet sebebiyle sonu savaşılar varan ayrılık ve çekişmelerin zirvede olmasıdır.¹⁶

Cezîretü’l-Arab bölgesinde o dönemde yaşayan dinler hakkında bilgi vermeye geçmeden önce inancın ve dinin tarifleri hakkında kısaca bilgi vermek gereklidir. İnanç sözcüğü; bir düşünceye canı gönülden bağlı kalma, birisine duyulan güven, inanma duygusu, inanılan şey, görüş, öğretisi, Tanrı’ya, bir dine inanma, akide, iman, itikat¹⁷ şeklinde tanımlanmıştır. İnanç hem kabullenme hem ihtiyaç anlamında dinlerin odak kavramlarından ve olmazsa olmazlarından. İnanç, üç unsurdan oluşur: inanan (süje), inanılan (obje) ve ikisi arasındaki ilişki ya da bağ. Süje ya da bilen/inanan akli melekelere sahip ve bu melekelere

10 Muhammed Hafâcî, *el-Hayâtü’l-edebiyye fi’l-asrı’l-Câhilî* (Beirut: Dâru’l-Cîl, 1992), 131.

11 Ignaz Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları* 1, çev. Cihad Tunç (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 306-307.

12 Bahâeddin İbn Akîl, *Şerhu İbni ‘Akîl* (Kahire: Dâru’t-Turâs, 1980), 1/273.

13 Nafiz Danışman, “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe’i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1-4 (1956), 192-197.

14 Amr b. Külsûm, *Dîvân*, thk. Emîl Bedî Yâkûb (Beirut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1416/1996), 78.

15 Danışman, “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe’i”, 192-197.

16 Heyet, *Mevsûatü’l-akide* (Riyad: Dâru’t-Tevhîd, 1439/2018), 2/842-848.

17 Şükürü Haluk Akalın, “İnanç”, *TDK Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK, 2011), 1186.

etkili şekilde kullanabilen bilinçli bir varlıktır. Obje ise süjenin inancının konusudur.¹⁸ İnanç, güven, sığınma, bağlanma gibi davranışlardan oluşan ve insana özel psikolojik de bir olaydır.¹⁹ Dinî inançlar, toplumsal yaşamda meydana gelen olaylara karşı bireylere güvenilirlik sağlamaktadırlar.²⁰ Bir yaratanın var olduğuna inanmak, inanan kişinin hayatındaki en değerli motivasyondur.²¹ Hz. Âdem ile başlayan din olgusu ise farklı şekillerde tarif edilmiştir. Yapılan her tarifte benimsenen dinin çevreyle, coğrafyayla örf ve adetlerle ilişkisi ortaya konulmaktadır.

İnsanlar hangi şekilde bir hayat yaşarlarsa yaşasınlar tüm insanlar fitrî olarak varlığını devam ettirdiği dinî duygu ve gelişmeleri kabullenerek yaşarlar. İnsan yaratılış itibariyle dini duygulara meyyaldir. Fert ve toplum için temel unsurlardan biridir. Tarihin hangi devresinde olursa olsun 'dinsiz insan' bulunsa da bir toplumun dinsiz olduğu görülmemiştir; her nerede bir toplum oluşmuşsa, o toplum da bir 'inanış şekli' veya 'din' olgusu olmuştur.²²

İslâmî kültür anlayışını yansıtan tanımlara göre din sözcüğünün Arapça deyn (دين); kelimesinden masdar ya da isim olduğu görüşü kabul görmüştür. Cevherî (öl. 400/1010), âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat gibi kelimeye üç anlam yükleyerek terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir.²³ Zebîdî (öl. 1205/1791) ise Kur'an âyetlerinin ve hadislerin yanı sıra Arap şiirinden delil olarak gösterdiği farklı örnekleri kullanarak din kelimesinin yirminin üzerinde anlamını ve terim olarak iki ayrı anlamını zikreder.²⁴ İslâm âlimlerine göre din: akıl sahibi kişileri Hz. Peygamber'in (a.s.) öğrettiği hakikatleri kabule davet eden ilâhî bir yasadır. Bu tanımlara göre din; insanı inançta hakka, davranışlarda ve muamelatta hayra ulaştıran ilâhî kuraldır. Hristiyan ve Yahudi kültür anlayışını yansıtan tanımlara göre ise "insanın kutsal kabul ettikleriyle ilişkisidir."; " ruhânî yaratıklara inanmaktır"; "bir cemaatin oluşmasını sağlayan ritüeller ve inançlar sistemidir."²⁵ Din; Hz. Âdem'den başlayan yaşadığımız döneme kadar süre gelen bir kurumdur. Bundan dolayı insanlık tarihinin her döneminde dine ve dini inançlara rastlanır. Hangi dönemde olursa olsun insanın olduğu her yerde din de vardır. Bütün bunlar; dinin insanlık için bir ihtiyaç olduğunu ve toplumu ayakta tutan temel esasların başında geldiğini ortaya koymaktadır.²⁶

Câhiliye Dönemi şiirlerinde geçen *din* kelimesinin, *inanç*, *ibadet*, *itaat*, *ittibâ*, *zillet* ve *zorbalık*, *edep*, *ahlâk*, *hâl/durum*, *âdet* ve *alışkanlık*, *güç* ve *iktidar*, *hesap sormak*, *cezalandırmak* ve *düzen* anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Özellikle *din* kelimesinin kullanıldığı temel anlam *itaat* ve *teslim olmak* olduğunu söylemek mümkündür.²⁷

18 Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açından İman* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002), 45.

19 Cemil Osmanoğlu, "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç", *Bilimname* 27 (2014/2), 177-206.

20 Yurdagül Mehmetoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim* (İstanbul: Morpa Yayınları, 2003), 24.

21 Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 155.

22 Abdurrahman Küçük vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Beyan Yayınları, 2016), 31.

23 Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh*, thk. Ahmed Abdülgafûr (Beirut: Dâru'l-İlm, 1990), "deyn", 2118-2119.

24 Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicâzî (Kuveyt: et-Turâsi'l-Arabî, 1421-2001), "deyn" 16/49-59; Günay Tümer, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/312-320.

25 Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 3.

26 Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 4.

27 Nurullah Oruç, "Câhiliye Şiirinde Din Kavramının Semantik Tahlili", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (2023), 278.

Câhiliye Dönemi'nde din kelimesinin yaygın olarak kullanılan *itaat ve teslim olmak* anlamına Evs b. Hacer'in (öl. 620/1223) inşâd ettiği şiirinin şu beyti örnek teşkil etmektedir:

أَمْ مِنْ لِقَوْمٍ أَضَاعُوا بَعْضَ أَمْرِهِمْ بَيْنَ الْقُسُوطِ وَبَيْنَ الدِّينِ دَلَالِ28

"Bazı hususlarda kendilerini kaybedip mukavemet ile teslim olmak arasında tereddüt halinde olan bir topluluk için kimler çare olabilir."²⁹

'Ubeyd İbnu'l-Ebras'ın (öl. 600/1203) inşâd ettiği şiirinin şu beytinde geçen din kelimesi de aynı şekilde itaat anlamda kullanılmıştır:

إِذَا نُدِبُوا إِلَى حَرْبٍ أَجَابُوا30 أَبَوَا دِينَ الْمُلُوكِ فَهُمْ لِقَاحٌ

"Onlar, liderlerine itaat etmekten imtina ettiler.

Çünkü onlara savaş aşkı aşılanmıştır; cenge davet edildiklerinde icabet ederler."³¹

İslâm öncesi Arap yarımadasında yaşanan dinler ve Arapların dinî yaşayışları hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmamız bir yönden o dönemi tam olarak tanıma çabası, bir yönden de İslâm'ın ortaya çıkışı ve Kur'an'ı anlama gayretidir. Zira Hz. Peygamber'in (a.s.) getirdiği sistem, yeni bir dindir ve eskilerin hepsini ortadan kaldırıp yepyeni hükümler koyan bir inkılaptır. Hz. Peygamber (a.s.) Câhiliye'yi tamamen yok edip yeniden bir devrim yapmıştır gibi düşünceler³² ve anlatımlar oldukça yaygındır.³³ Bu anlamda Hz. Peygamber (a.s.) bir devrimci değil bir ıslahatçidir. Çünkü Câhiliye Dönemi'nden kalan uygulamaların çoğunluğunu olduğu gibi uygulamayı sürdürmüştür. Mekke ve Arabistan'daki insanların yaşam tecrübesi olan birikimleri toptan reddetmemiş, bunları benimseyip, hazmedip yeni bir format meydana getirmiş, düzeltmiştir. Pek az kısmını ise kabul etmeyip ortadan yok etmiştir.³⁴

Arap bilim insanları tarafından İslâm öncesi Araplarda din anlayışı hakkında birçok kitap ve makale yayımlanmıştır. Ülkemizde ise tespit edebildiğimiz kadarıyla bu sahada yapılan benzer çalışmalar Şemseddin Günaltay'ın *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Mehmet Azimli'nin *Cahiliyye'yi Farklı Okumak ve Cahiliye Döneminde Dinî Hayat*, Adnan Demircan'ın *Cahiliye Arapları* isimli eserleriyle Metin Doğan'ın "İslam Öncesi Arap İnanç İkliminde Putçuluğun Toplum Bilimselliği", Abdurrahman Okuyan'ın "Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dini Yapı", Sıddık Ünalın'ın "Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi" ve Mehmet Bölükbaşı'nın "Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı" başlıklı makaleleri sayılabilir.

Zikredilen çalışmalar, Câhiliye Dönemi'ndeki inançları, müstakil bir din olması, dinin hayata yansımaları, İslâmî Döneme etkisi, putperestliğin inançlarındaki yeri, dinin toplumsal yapısı, kurtarıcı beklentisi ve din anlayışını tarihî kaynaklar üzerinden belirli-sınırlı bakış açısıyla irdelemektedir. Çalışmamız, bu eserlerden, konuların Câhiliye Dönemi şiirle-

28 Evs b. Hacer, *Dîvân* (Beyrut: Dâr Beyrut, 1980), 103.

29 Oruç, "Câhiliye Şiirinde Din Kavramının Semantik Tahlili", 278,

30 Ebû Ziyâd 'Ubeyd İbnu'l-Ebras, *Dîvân 'Ubeyd İbnu'l-Ebras*, thk. Eşref Aşmed 'Adere (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1994), 26.

31 Oruç, "Câhiliye Şiirinde Din Kavramının Semantik Tahlili", 279.

32 Mehmet Azimli, *Cahiliye Döneminde Dinî Hayat* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 11.

33 Mustafa Öztürk, *Câhiliyeden İslamiyet'e Kadın* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 74.

34 Azimli, *Cahiliye Döneminde Dinî Hayat*, 13.

ri üzerinden bütüncül bir biçimde din olgusu çerçevesinde ele alınması bakımından öne çıkmaktadır. Araştırmamızla alanına katkı sunması ve yeni çalışmalara zemin oluşturması amaçlamaktadır.

1. Câhiliye Dönemi'nde Dinî Hayat

Arapları yaşayış kültürleri açısından bedevî ve hadarî olarak değerlendirilmektedir. Arapların çoğunluğu bedevî yaşam sürmekte ve genellikle su ve otlakıye bulmak için göçebe olarak yaşamaktadırlar. Sosyal yaşamları ise kabile kültürü üzere ikâme edilmiştir. Kabileler çıkarlarına göre bazen birbirleriyle anlaşmakta bazen de birbirleriyle savaşmaktadırlar. Nesep örfüne göre Araplar 'Kuzey Arapları (Arab-ı Müsta'rebe Adnânîler ve Kahtânîler) ve Güney Arapları (Arab-ı Âribe Yemenliler denilen Kahtânîler) olmak üzere iki kısma ayrılmışlardır.³⁵ Arap Yarımadası'nın kuzey sakinlerinin büyük bir kısmı bedevî, güneydekiler ise daha ziyade hadarî kabul edilir. Bundan dolayı Kuzeylilerle Güneylilerin dünya görüşleri, kültürleri ve hayat tarzları arasında belirgin farklılıklar oluşmuştur. Kuzeyliler, himaye ve asabiyetle idare edilen topluluklar iken, Güneyliler kurumsal yönetimler altında yaşamışlardır.³⁶

Araplar İslâm öncesi dönemde farklı dinlere inanmışlardır. Bu nedenle tekdüze bir din anlayışı mevcut olmamıştır. Çoğunluğu idolist ve paganist olmakla beraber değişik bölgelerde farklı din ve inançları var olmuştur.³⁷ Arap beldeleri arasındaki doğal yapının ve şartların birbirine ters olması, ekonomik ve sosyal şartların buralarda farklı olmasının doğal sonucu olarak gelişmişlik durumuna göre birbirine zıt dinî inançlar ortaya çıkmıştır. Bil fiil Araplar arasında tevhit dinine dair inançlar kurumsal bir halde tezahür etmemiştir.³⁸

İslâm öncesi Araplarının dinleri hakkındaki bilgiler birinci derecede Sebeliler, Maînliler, Hadramutlular gibi Güney Arabistan toplulukları ile Kuzey Arabistan ve Hicaz bölgesinde yaşamış Semûdlular, Lihyânlılar, Nebâtîler, Tedmürlüler gibi Arap halklarından kalan kitabelere dayanmaktadır. Dinî yapı hakkında bilginin en zengin olan alan Güney Arabistan'dır.³⁹

2. Atalar Kültü

Câhiliye Dönemi'nde yapılan atalara tapma geleneği ile ilgili literatür oldukça azdır. İnsan, kutsallık atfedebileceği bir dizi nesnenin bulunduğu bir yerde bulunursa, içsel deneyimi onu dış dünyanın ona söyleyemediği farklı türden varlıklar olduğunu düşünmeye zorlayacaktır. Ölümlere, atalara tapma, neredeyse tüm antik çağlarda var olmuş, çoğu insan tarafından uygulanmıştır.⁴⁰

Terim olarak ata sözcüğü; yol gösteren, terbiye eden, edep öğretken, kendisine bağlananları kayıran, koruyan⁴¹ gibi anlamları içermektedir. Kült kelimesi "Latince tapınma anlamına gelen cultus kelimesiyle" ilişkilidir. Mitik-dinsel açıdan bakıldığında kült; inancın bir

35 Muhammed en-Nevî, *el-Hayatü't-diniyye fi Şibhi'l-Cezîrati'l-Arabiyye kable'l-İslâm* (Mağrib: Müessesetü Dirâsâtü'n ve Ebhâsün, 2015), 4.

36 Âdem Apak, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 114.

37 Cârîm, *Edyânü'l-Arab fi'l-Câhiliyye*, 6.

38 Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1430/2009), 219.

39 Apak, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 237-238.

40 Allan Menzies, *Dinler Tarihi*, çev. Beyza Nur Doğan (Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2021), 43.

41 Coşkun Alptekin, "Ata", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/32-33.

ögesi olarak kutsal sayılan, yaratanla ilişkili olduğu veya yaratanla ilişki kurmak üzere bir vasıta olduğu düşünülen kutsallaştırılmış ve antropomorfik bir biçimde düşünülen işlevsel tanrısal güçler veya tanrısal gücün yansıması olup mitsel bilincin özel bir kategorisini oluşturur.⁴²

Yüce ve kutsal olarak kabullenilen varlıklara karşı duyulan saygı, onlara tazim olarak anlaşılmıştır. Tazim duayı, kurbanı, belirteleri yanı sıra getirmektedir. Tapınaklar, toplantı mekanları, kutsal kabul edilen alanlar, tepeler, mağaralar, nehirler kült yeri olarak kullanılmış; kült için bayram ve tören gibi belli zamanlar seçilir, kült araçları bulundurulur; daha önemlisi de bu maksatla bir araya gelmiş cemaat ile cemaate yön veren bir lider gereklidir.⁴³

Atalara tapma geleneği Sâmîlerden beri Araplarca bilinmektedir.⁴⁴ Bu ibadetin kaynağı ister sevgi ister korku ister her ikisi olsun bu inancın kaynağı ruhun ölümsüzlüğü inancıdır. Bu anlamda onlar, kahramanlarını ve liderlerini gruplarını devam ettirmek arzusuyla ölen atalarına saygı göstermişlerdir. Ölü kabrine defnedilip toprak olduğunda bile o hayatta olanları iştir fayda ve zarar verebileceğine inanmışlardır. O dönemlerde ölümün anlamını tam olarak bilmemekteydiler. Ölülerinden korkmaya başlamışlar, özellikle de hayatta iken çekindikleri savaş kahramanlarından ve meşhur liderlerinden korku duymuşlardır. Bu hali ruhiyede onları atalara ibadet etmeye sevk etmiştir.⁴⁵

“Câhiliye Arapları, atalarının hatıralarına ve putlara olan saygılarına hep hürmet göstermişlerdi. Cahiliye Arapları dinî, sosyal ve ekonomik hayatta atalarının gösterdiği yoldan ilerlemiş, geçmiş atalarını saygı ile yad etmişlerdi. Hatta onlar öldüğünde onların adını sanını yaşatmak için “ibn” ve “bin” (oğul, soy) kavramlarını öne çıkarmışlardı. Atalarına olan bu sevgi ve saygıdan dolayı onların isimlerini doğan çocuklara vermişler, böylece kabilecilik ve ataların yüceltilmesi anlayışını devam ettirmişlerdi. Her kabile kendi soyunu en yüce soy kabul etmiş ve geçmişte ataları ünlü insanlarsa onları öne çıkarmışlar ve hatta onların başlarına mezar taşları dikmişlerdi. Kabilesinin çokluğu ve ünlülüğü ile övünen insanlar gerektiği zaman kabile fertlerini tek tek saymış bu süreçte ölmüş atalarının mezarlarını saymayı bile ihmal etmemişlerdi. Kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi alışlagelmiş ata uygulamalarının devamı niteliğindedir.”⁴⁶

Câhiliye Dönemi’ndeki bu tür uygulamalardan dolayı Hz. Peygamber’in (a.s.) kabirlerin düzeltilip üzerlerinin namaz kılınan mescitler olarak inşâ edilmesini yasakladığı belirtilmektedir. Câhiliye Arapları bu kabirlerde yatan arkadaşlarına onlarla yakınlaşmak için saygı göstermişlerdir.⁴⁷ Örneğin, Temîm kabilesi ataları olan Temîm b. Mürr’un kabrini tazim için ziyaret etmiş ve onu bir idole dönüştürmüşlerdir. Dolayısıyla Atalara tazimle idollere

42 İbrahim Dilek, “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, *Bilig*, 95 (2020), 47-77.

43 Sedat Veyis Örnek, “Kült”, *Etnoloji Sözlüğü* (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971), 146-147.

44 Takkûş, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, 220.

45 Cevâd Ali, *el-Mufassal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru's-Sâkî, 2001), 6/47-49.

46 Şerife Tanır, “Cahiliye Dönemi Hicaz Bölgesi Araplarında Atalar Kültü”, *II. Ulusal Genç Akademisyenler Sempozyumu Cahiliye Dönemi*, ed. Feyza Betül Köse (Kahramanmaraş: KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2020), 545-546.

47 Takkûş, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, 220.

gösterilen tazim arasında bir ilişki vardır.⁴⁸

3. Fetiş Kültü

İlkel dinlerde görülen dinî şekillerden biri de fetiştir. Kelimenin aslı Portekizce feitiço'dan (büyü, etkileyici güç ve bu amaçla yapılmış eşya) gelmektedir. İçinde büyüülü güç olduğuna ya da herhangi bir cinin uyladığı varsayılan taş, hayvan boynuzu, pençesi, hayvan postu, derisi, bez parçası, heykel gibi objelerden yarar beklenmesi, onlara korku ile karışık dinsel ve büyüülü bir saygı duyulması ön plandadır. Dinamizm'in geliştirilmiş bir biçimi olan fetişizmde söz konusu objelere insanı zararlı etkilerden koruyan nesnelere gözüyle bakılmakta; bunlardan büyüsel pratiklerde yararlanılmakta, muska ve uğurluk olarak taşınmaktadır.⁴⁹

Fetiş, etkili olan gizli güçtür. Cansız, hayat emaresi olmayan değersiz taş, ağaç gibi maddî varlıkları kutsamak veya onlarla ibadet etmektir. Araplar özellikle de Bedevîler bunların günlük hayatlarında kendilerine fayda sağlayacağına inanmışlardır. Fetiş kültürü, İslâm öncesi dönemde Arap yarımadasında yaşamıştır. Taşlar özellikle de çölde yaygın olarak bulunan farklı renklere sahip "siyah taş", "bembeyaz taş" vb. belirgin özellikli taşlar dikkat çekmiştir.⁵⁰

İsmâîlîler düşmanlarının saldırı ve baskısı altında Mekke'de yaşayamayacak bir duruma geldiklerinden mecburi olarak çevre bölgelere gitmiş, giderken de yanlarında aşırı şekilde saygı duydukları Kâbe'den taşlar götürmüşlerdir. Onlar, gittikleri farklı yaşam alanlarına Kâbe'ye karşı kendilerinde var olan saygılarından ve sevgilerinden Mekke'ye karşı derin ve kadim bağlılıklarından ötürü yanlarında çeşitli taşlar götürmüşlerdir. Gittikleri yerlerde tıpkı Kâbe'yi tavaf eder gibi kendilerine uğur getirsin diye ve saygı ve sevgilerini göstermek amacıyla Kâbe'yi tavaf eder gibi bu taşları tavaf etmeyi bir adet haline getirmişlerdir. Bu adet zamanla beğendikleri her taşta tazimle sonuçlanmıştır.⁵¹

Araplar, genel bir uygulama olarak yolculuğa çıkacağı zaman bir yerde durmakta, yanına dört tane taş alarak en güzel olanını seçmekte ve onu fetiş saymaktaydılar. Diğer üç taşı ateşin üzerine, taşların üzerine de yemek kazanlarını koymaktaydılar. Konakladıkları yerden ayrılırken de taşları orada bırakmaktaydılar. Başka bir yere gittiğinde de aynı eylemleri sırasıyla yapmakta, onun yanında da kurban kesmekteydiler. Bunların hepsini fetişe yakınlık elde etmek için yapmışlardır.⁵²

Araplar Kâbe'nin yanı sıra Kâbe gibi kendisine saygı duydukları üzerinde örtü olan taştan evler edinmişlerdir. Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi o evinde etrafında tavaf etmişler, Kâbe'nin yanında kurban kestikleri gibi onun yanında da kurban kesmişlerdir.⁵³

"Bak şu, tanrısı olarak kendi arzu ve ihtiraslarını benimseyene! Sen mi vekil olacaksın

48 Ali, *Mufassal*, 6/47-49.

49 Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, 87.

50 Yahyâ Lütî Abdülvehhâb, *el-Arab fî'l-asr'l-Kadîm* (Beyrut: Dâru'n-Nahda, 1979), 379.

51 Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, sad. Mahfuz Söylemez - Mustafa Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 1997), 67.

52 Takkûş, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, 21.

53 İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm* (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, 1995), 47.

böyle birine?”⁵⁴ Dininde arzularına itaat edip yaptığı-yapmadığı her şeyde onun peşinden giden ve delil aramayan, burhan dinlemeyen biri arzusuna tapmakta ve onu tanrı edinmektedir. Rivayete göre onlardan bazıları bir taşta tazim yapmışlar, ondan daha güzel bir taş gördüğünde ise onu atar, diğerini alıp, ona tazimde bulunmuşlardır. Hâris b. Kays es-Sehmî de onlardan biri olduğu zikredilmiştir.⁵⁵ Kelbî (öl. 204/819) ve Zemaşerî'nin (öl. 538/1144) belirttiklerine göre İslâm öncesi dönemde Arapların taşlara tazimde bulduklarını göstermektedir.⁵⁶

Câhiliye Dönemi Arapları ağaçları da kutsamışlardır. O dönemde bütün çobanların tazimde buldukları heykelin yanına ağaç diktiklerinden söz edilmektedir.⁵⁷ Ağaçları kutsamaları ve ağaçlara ibadet etmelerinin temel sebebi bu ağaçların içinde bulunan ruhlara tazimde bulunmaktır.⁵⁸ Hurma ağacının da Câhiliye Arapları arasında ayrıcalıklı ve önemli bir yeri vardır. Onların temel beslenme gıdaları hurma olup ihtiyaçlarını da ondan karşılamışlardır. Özellikle ağaçların az yetiştiği yerlerde ağaca daha fazla önem vermişler ve kutsiyet atfetmişlerdir. Necranlılar her senenin bayram günlerinde yaşadıkları yerde bulunan uzun hurma ağacına ibadet etmişler, bu ağaca buldukları en güzel elbiseleri asmışlardır. Onlar, kadınlarını da süslemişler ve beraberce orada bir gün itikâf yapmışlardır.⁵⁹

Ağaca ibadet sadece Güney Araplarına has olmamıştır. Kureyşli müşriklerin *Zâte Envât*⁶⁰ denilen yerde yeşil ve büyük bir ağaçları vardı. Her yıl buraya gelmişler, silahlarını bu ağaca asmışlar, yanında kurban kesmiş ve bir gün de itikâf yapmışlardır. Onlardan hacetmek isteyen azığını ağacın yanına bırakmış, saygı göstermek amacıyla da azıksız olarak Kâbe'ye girmişlerdir.⁶¹

4. Totem Kültü

Totem, ilkel budunlarda, belli insan topluluklarının kendilerinin bir hayvan türüyle, bazanda bir bitki ile doğal bir nesne ile soyca akraba oldukları inancı.⁶² Totem bazı ilkel kabile ve klanlarda, rastlanmakta, klan ve kabilenin atası kabul edilen ve bu sıfatla kutsallaştırılan hayvan veya bitkiye verilen isimdir. Totemizm ilkel kabileler arasında başlamıştır. Araplar arasında izlerini görülmekte, fakat Câhiliye Dönemi'nde nerede ve nasıl başladığı bilinmemektedir. Câhiliye Dönemi Arapları, bu anlamda birbirini akraba bilen, fakat bu yakınlığı aynı toteme mensup olmak gibi gayet özel bir sebebe bağlayan ilkel toplumlardır. Totem, klanı meydana getiren insanların sembolleridir. Bunlar, ortak olarak kullanıp kutsallaştırılan -çoğunlukla- hayvan ve/veya bitkidir. Klan fertleri, Totemi mensup oldukları dinî veya sihrî bir bağ ile bağlı kabul ettikleri gibi kendilerinin de soy itibarıyla ondan indiklerine

54 *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Furkân 25/43.

55 Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, çev. Heyet (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 4/862.

56 Hidayet Işık, “Fahreddin Razi'nin Din Anlayışı İçerisinde Putperestliğin Yeri ve Putperestlikle İlgili Verdiği Bilgiler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-II* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2000), 35-54.

57 Muhammed Abdülmüid Hân, *Esâtîru'l-Arab kable'l-İslâm* (Kahire: Matbaa, 1937), 105.

58 *Dâvûd, Edebü'l-Arab kable'l-İslâm*, 350.

59 Ebu Circus *Dâvûd Dâvûd, Edebü'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1408-1988), 350.

60 *أنواط ذات*: Mekke'ye yakın bir yer ismidir.

61 *Ebü'l-Velîd Ezrakî, Ahbâru Mekke* (Beyrut: Dâru'l- Endülüs, 1403/1983), 1/130.

62 Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2015), 178.

inanmışlardır. Yine totemi kendi grupları içinde hayvan ve bitkilerin de atası olarak bunlarla kendi aralarında dinî bir yakınlık olduğunu düşünmüşler ve bu hayvanları önemli gördükleri işlerde kullanmışlardır.⁶³

Totemiz sosyal ve dinî olarak iki yaklaşımla açıklanabilmektedir. Yöresel çevreye göre bu yaklaşımlar açısından kabileler arasında bazı farklılıklar vardır. Araplar arasında sosyal yönden araştırdığımızda totemizmin üç olgusuna rastlarız:

4.1. Kabile Totemi

Araplara göre kabileler ve halk, aşiret, imâre, batın ve fahz⁶⁴ olarak ayrılmışlardır.⁶⁵ Her kabilenin kendine özel otlığı, su kuyusu ve vadisi vardı. Kılâb b. Mürre'nin "Hum" adı verilen kuyusu vardı.⁶⁶ Kabile için neseb (aynı soydan olmak) büyük önem arz etmiştir. Birbirine aşırı derecede bağlı olan, birbirleriyle yardımlaşan topluluk anlamına gelen asabiyet (kabilecilik) oldukça yaygındı. Bir kabileye mensup boylar birbirlerine karşı ortaklık oluşturabilmekteydiler. Bu durumu "ben ve kardeşim amcazadem; ben ve amcazadem yabancı aleyhine birleşiriz" darb-ı meseli net bir şekilde açıklamaktadır.⁶⁷ Örneğin, Benî Şeybân kabilesine mensup kişiler Benî Anber kabilesinden Karîd b. Enîf isimli bir kişiye saldırıp otuz devesini aldılar. Kendi kavminden bir çare bulmasını istediler fakat çare bulmadılar. Benî Mâzin kabilesine yanında bir grupla beraber geldi. Benî Şeybân kabilesi de yüz deve verdi ve kendi kavminin yanına zengin birisi olarak getirdiler. Bunun üzerine Karîd onların yaptıklarını metheden ve kendi kavmini ayıplayan şu şiirini okumuştur:

لو كنتُ من مَازِنٍ لم تُسَبِّحْ إليّ بنو اللَّقِيطِ⁶⁸ مِن دُهَلٍ بنِ شَيْبَانَا

"Mâzin'den olsaydım.

Zühl b. Şeybân'dan olan Benû Lagîyta, develerime el koyamazdı."⁶⁹

Araplar, liderlerine ve onların emirlerine tazimde bulunmuşlardır. Araplar, Zibrikân b. Bedr (öl. 45/655) için sarıklar ve elbiselerden yapılan ve üzerine zaferan ve güzel koku dökülerek inşâ edilen evini Benî Temîm haccetmiştir. Câhiliyede Benî Temîm kabilesi Recep ayı girdiğinde ez-Zibrikân'ın örtüsüne onu yüceltmek ve gücünü methetmek için ziyaret ediyorlardı. Rebîa b. Sâd en-Nemrî, Zibrikân'ı şu sözleriyle methetmiştir:

كانتُ تُحجُّ بِنُو سَعْدٍ عَصَابَتَهُ إذا استهلَّوا على أنصابه رَجَبًا⁷⁰

"Benû Sâd kabilesi Recep ayı hilâlini gördüklerinde, onun sarığını haccediyordu."

63 Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 180.

64 Kabilenin neseplerinin ayrıldığı bölüme imâre adı verilmektedir. Kureys ve Kinâne buna iyi bir örnektir. İmâre'nin neseplerinin ayrıldığı bölüm, batındır. Benî Abdümenâf ve Benî Mahzûm gibi. Batının neseplerinin ayrıldığı bölüm, fahzdır.

65 Hân, *Esâtîru'l-Arab kable'l-İslâm*, 61.

66 Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn fi târîhi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Hamîd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), 8.

67 Ali, *el-Mufasssal*, 4/ 313.

68 Lagîyta, Benî Fezâr kabilesinden Huzeyfe b. Hısn'ın annesinin ismidir.

69 Ebû Temmâm, *el-Hamâse* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998), 11.

70 Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi lisâni'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1420/2000), 8/100.

Şairinde belirttiği gibi bu saygı bir ibadet çeşididir.⁷¹

4.2. Hayvan Totemi

Arap kabileleri isim alırken Aslan, Köpek, Öküz, Kurt, Tilki, Ceylan, kuş Güvercin, Karga, Kartal, böcek Yılan, Sinek, yer Fihri, Sahr, bitki Karpuz, Ot gibi isimleri kullanılmıştır. Arapların bu isimleri kullanmaları onların hayvanları ve bitkileri kutsadığına işaret etmektedir.⁷²

Kabilenin totemi olan hayvan öldüğünde tören düzenlerler ve ölen kişiyi defnettikleri gibi defnederlerdi. Ölen kardeşine üzüldüğü gibi toteme de üzülerlerdi. Hârisoğulları ölü bir ceylan bulduklarında üzerini örtmüşler, kefenlemişler, defnetmişler ve kabile altı gün yas tutmuşur.⁷³

Totemin sahibini savaş alanında koruduğuna inandıkları için totemini yanında savaşa götürürdü. Totem sahibine bela musibet gelmeden önce uğuruna inandıkları herhangi bir şeyle sahibini uyardığına inanılmıştır. Ebû Süfyân b. Harb (öl. 31/651) yanında Lât ve Uzzâ'yı Uhud Savaşına götürmüştür. Yâğus'un savaş meydanında kabilesini koruduğunu zikretmişlerdir.

وَسَارَ بِنَا يَغُوثُ إِلَى مَرَادٍ فَنَاجَزْنَا هُمْ قَبْلَ الصَّبَاحِ⁷⁴

“Yâğus'un bereketiyle Murâd kabilesinin üzerine yürüdük.

Sabah olmadan onlarla savaştık.”

Misafir geldiğinde köpeğin ulumasını, kuşun uçmasını uğur, boynuzu kırılmış öküz ve kargayı uğursuz kabul etmişlerdir. Hatta Araplar uğursuz (Teşeüm) kabul ettikleri bir kişiyi “Kargadan daha uğursuz” demişlerdir.⁷⁵ Kays b. Zerîh (öl. 68/687) inşâd ettiği şiirinde bu duruma vurgu yapmıştır:

أَلَا يَا غُرَابَ الْبَيْنِ وَيَحَاكَ نَبْنِي بَعْلِمِكَ فِي لَبْنِي وَأَنْتَ خَبِيرٌ
فَإِنْ أَنْتَ لَمْ تُخْبِرْ بِشَيْءٍ عَلِمْتَهُ فَلَا طُرْتُ إِلَّا وَالْجَنَاحُ كَسِيرٌ⁷⁶

“Ey çam kargası sana yazıklar olsun! Bana **özüm**den bildiğini haber ver. **Çünkü** sen uzmansın.

Eğer bildiklerinden bana haber vermezsen kırık kanatla uçarsın.”

Toteme inananların totemi kutsallaştırdıkları gibi Araplarda hayvanları kutsallaştırıp onlara tazim ediyorlardı. Ancak Arapların totemi kutsallaştırması ve ibadet etme amacı Toteme inananlarınkinden farklı olmuştur. Toteme inananların toteme yönelme sebebi ve hayvanlara ibadetleri babalarını yüceltmek ve onurlandırmak içindi ve hem ölümlerini hem yaşamlarını toteme borçluydular. Araplar hayatlarının yüce bir ilahın hediyelerinden bir hediye olarak kabul ederlerdi. Totem canlılarla aralarında bir bağ olmadığını kabul eder-

71 Cârîm, *Edyânü'l-Arab fi'l-Câhiliyye*, 125.

72 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ'* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1340/1922), 1/315-372.

73 Hân, *Esâtîru'l-Arab kable'l-İslâm*, 78.

74 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâr Sâder, 1397/1977), 5/439.

75 Hân, *Esâtîru'l-Arab kable'l-İslâm*, 79.

76 Kays b. Zerîh, *Divân* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1415/2004), 77.

lerdi. Araplar hayvanları bereket elde etmek için kutsallaştırdılar ve ibadet ederlerdi.⁷⁷

5. Tabu Kültü

Tabu kelimesi sözlükte; işaretlenmiş, belirlenmiş anlamına gelmektedir. Bu kavram kutsallığı, kirliliği çağrıştıran ve dokunulmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla “dokunulmaması, söylenmemesi, yenmemesi ve yapılmaması gereken şey” anlamındadır.⁷⁸ Totem sahibi totemine ne eziyet etmiş ne de zarar vermiştir. Ancak açlık nedeniyle zorda kalmadıkça totemini yememiştir. Câhiliye Dönemi’nde Hanîfe oğulları çekirdeksiz hurma, sade yağ, keş ve undan yapılan yemekten kendilerine idol yapmışlar ve uzun süre bu idole tazimde bulunmuşlardır. Açlık döneminde de idolleri yemişlerdir. Benî Temîm kabilesinden bir kişi onlar hakkında şu şiiri inşâd etmiştir:

أَكَلْتُ حَنِيفَةَ رَبِّهَا
لَمْ يَحْذَرُوا مِنْ رَبِّهِمْ
زَمَنَ النَّعْمِ وَالْمَجَاعَةِ
سُوءَ الْعَوَاقِبِ وَالنَّبَاةِ⁷⁹

“Hanîfe savaştı ve kıtlıkta rabbini yedi.

Kötü sonuçlar ve cezalar sebebiyle Rableri tarafından uyarılmadılar.”

Araplar hayvan öldürmekten sakınmışlar, hayvanı öldürdüğü taktirde cezalandırılacağını düşünmüşlerdir. Yılanı öldürdüklerinde cinin kendilerinden öldürülen hayvanın intikamını almasından korkmuşlardır. Bundan dolayı bir parça tezek almışlar ve korunmak için başlarına sürmüşlerdir.⁸⁰ Bu durumu anlatmak için şiir inşâd edilmiştir:

طَرَحْنَا عَلَيْهِ الرَّوْثَ وَالزَّجَرَ صَادِقَ
فِرَاثَ عَلَيْنَا ثَارَهُ وَالطَّوَانِلَ⁸¹

“Onun üzerine tezek attık ve engellemesi doğrudur.

İntikamını ve yükünü bizim üzerimizden aldı.”

6. Gizli Âlem

6. 1. Cin

Cinle kastedilen ruhlar âlemdir. Gözlerin görmediği, hislerin algılayamadığı melekler gibi hoş ya da şeytan ve cinlerden habis güçlerin Câhiliye Araplarının ve kadîm milletlerin inançları üzerinde tehlikeli etkisinin varlığını kabul etmişlerdir. Habis olan güçlerin Câhiliye insanının düşüncesi üzerindeki etkisi daha büyük ve daha açık olduğuna inanılmıştır.⁸² Cin, ruhânî yaratıkların bir parçası olarak nitelendirilmiştir. Ruhânî yaratıklar üç ana başlıkta incelenmiştir: Hayırlıları meleklerdir, şerlileri şeytanlardır. Aynı anda hayırlıları ve şerlileri içine alan orta varlıklar ki bunlar da cin topluluğudur. Cin kelimesi yaygın kul-

77 Hân, *Esâtîru'l-Arab kable'l-İslâm*, 83.

78 Cengiz Batuk, “Tabu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/334-335.

79 İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1981), 621.

80 Âlûsî, *Bulâgu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, 2/358.

81 İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa* (Bağdad: Dâru İhyâu'l-Kitâbi'l-Arabî, 2007), 10/425.

82 Ahmed Muhammed Mustafa, *el-Arab kable'l-İslâm* (Amman: Dâru'l-Asâri'l-İlmî, 2014), 2/335.

lanımla “duyularımıza kapalı insanın karşıtı olan ruhânîler” şeklindedir.⁸³ İns kelimesinde varlığın belirgin olması, aşikâr olması ve ehîl olmaması ön planda iken “cin” kelimesinde aşikâr olmaması, gözle fazla görünmemesi gözden irak olması ve ehîl olmama gibi ifadeler ön plana çıkmaktadır.⁸⁴

İslâm öncesi Câhiliye Arap geleneğinde oldukça ayrıcalıklı bir cin yorumu bilinmektedir. Genellikle ürpertiye çağrıştırdığı için cinlerin sahralarda, harabelerde, terk edilmiş ıssız yerlerde, kabirlerde, çöplük ve pislik olan bölgelerde buldukları gibi anlatımlar Câhiliye Dönemi Araçlarında yaygın olmuştur.⁸⁵ Habis (şerîr) olan cinler insanlara musallat olurlar ve zarar verdiklerine inanmışlardır. Zarar veren cinlerin üstesinden gelmek için onun nefret edeceğini düşündükleri ölünün kemikleri, (görülen bir yere asılarak kötü bakışların bu objeler üzerinde toplanarak etkisizleştirilmesi sağlanmak adına) kadınların adet gördüklerinde kullandıkları bez gibi eşyaları onların buldukları yere bırakmışlar, böylece onların da kaçtığına inanmışlardır. Çocuğa cinin musallat olmaması, nazar değmemesi için tilki ya da kedi dişi gibi bazı cisimleri çocuğun göğsüne asmışlardır. Böylece cinin bu gibi cisimlerden nefret edip oradan kaçacağına inanmışlardır.⁸⁶ Câhiliye Arap geleneğinde cinlerin bazen hayvan, yılan ve diğer sürüngenlerin şekline girerek insanlara tarif edilemeyen korku verdikleri düşünülmüştür.⁸⁷ Yine bütün yılan türleri ve köpekler⁸⁸ çoğu kez siyah köpek ve siyah kedi şeklinde tasavvur edilmiştir.⁸⁹

Câhiliye Araçlarına cin düşüncesi kuzey komşularından geldiği, bunun delilinin ise Hz. Süleymân’ın Tedmür şehrinde cinlerle olan kıssalarının yaygın olarak kullanılması olduğu zikredilmiştir. Böylece cinler hakkında anlatılan efsaneler, İsrâîlî kıssalar Câhiliye ehlinin arasında yayılmıştır.⁹⁰

Araçlar cinleri razı etmek, onlarla yakınlık sağlamak ve kendi zihinlerini korumak için cinlere inanmışlardır. Araçlardan birisi bir ev satın aldığında, nazar çıkarmak istediğinde ya da ev inşâ ettiğinde cinler için kurban kesmişlerdir. Kesilen bu kurban “Cin Kurbanları” ismiyle bilinmiştir.⁹¹ Câhiliye Araçları, cinlerin bazen kendilerine göründüklerine, kendi aralarında insanlarda olduğu gibi akrabalık, kabile ve aşiret ilişkisi bulunduğu; onların da efendi ve reislerinin varlığına inanmışlardır. Buna bağlı olarak aralarındaki savaşlarda birbirlerine karşı fırtına estirmek gibi olumsuz işler yaptıklarını kabul etmişlerdir. Araçlar cinlerin gaybı, insanları uyarmaya güçlerinin yettiğine inanmışlar, onlara sığındıklarında da bütün kötülükleri önleyeceklerine, birbirleriyle dostluk yaptıklarına, birbirlerine kin beslediklerine, toplum içinde saygın birisi vefat ettiğinde ona üzüldüklerine ve muhtaçlara, ihtiyaç sahiplerine şefkat duyduklarına inanmaktaydılar.⁹²

83 İsfahânî, *el-Müfredât*, “cnn”, 204.

84 İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, “ens” ve “cnn”, 1/145, 421-422.

85 Alî, *Mufasssal*, 12/294.

86 Râgıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü’l-üdebâ’ ve muhâverâtü’ş-şu’arâ’* (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-ilmîye, 1971), 1/176.

87 Montgomery Watt, *Kur’an’a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 175.

88 Ebû Osman el-Câhiz el-Kinânî, *Kitâbü’l-Hayevân* (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-ilmîye, 1424), 1/185.

89 Cemâlüddîn b. Muhammed el-Kâsimî, *Akdü’l-mercân fiymâ yeteallaku bi’l-Cenân* (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-ilmîye, 2005), 15-20.

90 Alî, *Mufasssal*, 6/708.

91 İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “Cin”, 2/437.

92 Alî, *Mufasssal*, 7/712-714.

Câhiliye Arap şiirinde cinlere işaretin olduğunu görülmektedir.⁹³ A'şâ Kays b. Sâlebe (l. 83/702) Hz. Süleyman'ı şöyle tasvir etmiştir:

وَسَخَّرَ مِنْ جِنَّ الْمَلَائِكِ تِسْعَةً قِيَامًا لَدَيْهِ يَعْمَلُونَ بِلاَ أَجْرٍ⁹⁴

“Yanında duran ve ücretsiz çalışan o dokuz cin meleği kmsedi.”

Nâbıga ez-Zübyânî de (l. 604/1208) inşâd ettiği şiirinde cinlerden bahsetmiştir:

إِلَّا سُلَيْمَانَ إِذْ قَالَ لِلإِلهِ لَهُ قُمْ فِي الْبَرِّيَّةِ فَاحْدُدْهَا عَنِ الْفَنَدِ وَخَيْسَ الْجِنَّ إِنِّي قَدْ أَذْنَبْتُ لَهُمْ يَبْنُونَ تَدْمُرَ بِالصُّفَّاحِ وَالْعَمَدِ⁹⁵

“Süleyman hariç, Allah ona şu le ık ve onu vahşi çölden uzaklaştır.

Cinlerden korkun, onlara izin verdim. Onlar Tedmür' (Palmira) taşlar ve mermer direklerle inşa ediyorlar.”

Araplar, cinleri kutsamış ve onlara tazimde bulunmuşlardır. Zira âyetler de “Allah ile cinler arasında da nesep bağı kurdular.”⁹⁶, “Cinleri Allah'a ortak koştular. Oysa onları da Allah yaratmıştır. Bilgisizce Allah'a oğullar ve kızlar da uydurdular.”⁹⁷ Allaha ibadette cinleri ona ortak koştular. Allah'ın oğulları ve kızları olduğu yalanını uydurdular. Hatta Allah'ın cinlerle evlendiğini bu evlilikten de meleklerin kızları olduğunu hatta Kureyş'in ileri gelenleri “melekler Allah'ın kızlarıdır” dediler. Kureyşliler hem Allah ile cinler arasında soy bağı kurmuşlar hem de Allah'a ortak koşmuşlardır. Kur'an'ın belirttiği gibi yine Arapların bir kısmı Cin'e “Hayır, onlar cinlere ibadet ediyorlardı. Onların çoğu cinlere inanıyordu” ifadesinde olduğu gibi, ibadet etmişlerdir.⁹⁸

Câhiliye Arapları, şiir ve kehaneti, gözle görülen maddî âlemden öte başka bir âleme ait özlere sahip iki fenomen gibi algılamaktaydı. Söz konusu diğer âlem ‘cinler’ âlemi idi. Çünkü onlar bu âlemi kendi dünyalarına ve itimâi bünyelerine uygun biçimde algılıyorlardı. Nitekim Câhiliye Arapları, cinleri çölde özel bir vahada yaşamalarını sürdüren oymak olarak zihinlerinde canlandırmışlardır. Arapların kabulünde vahalar ve yüksek tepeler, cinlerle doluydu. Abgar vadisi diye isimlendirdikleri yer, cinlerin yoğun olarak yaşamak için mesken tutuğunu kabul ettikleri özel mekandı. ‘Abgar cini gibiler’ ifadesi atasözü olarak kullanılmaktadır.⁹⁹

Böyle inanma şekli sadece Araplara has bir inanma şekli değildir. Bilakis dünya üzerinde yaşayan birçok millette cine ibadet şekline rastlanmaktadır.

6. 2. Gl

Câhiliye Arapları, ıssız yerlerde bulduklarına inandıkları, değişik suret ve renkli şekillerde görünerek insanları yoldan saptırmalarını var saydıkları, cin veya şeytanlardan

93 Takkûş, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*, 227.

94 Ahmed Cemâl el-Umrî, eş-şuarâ el-Hunefâ (Beyrut: Dâru'l-Maarif, 2017), 243.

95 Nâbıga ez-Zübyânî, *Dîvân* (Kahire: Dâru'l-Maarif, ts.), 20-21.

96 es-Sâffât 37/158.

97 el-En'âm 6/100:

98 Mustafa, *el-Arab kable'l-İslâm*, 440.

99 Ebu Zeyd Nasr Hâmid, *İlahi Hitabın Tabiatı*, ev. Mehmet Emin Maşalı (Ankara: Otto Yayınları, 2013), 56.

bir grup kabul edilen gözle görülmeyen yaratıklara “Gûl” ismi vermişlerdir. Dişillerine de “Suulat” ismi verilmiştir.¹⁰⁰ Sakin ve kimsenin olmadığı mekanların güvenilir olmadığına inandıklarından daima bir Gûl’ün karşısına çıkma ihtimali olduğuna inanmışlardır. Gûl ile karşılaştıklarında ne yapacaklarına dair inanışları “Gûl ile karşılaştığında onu tek vuruşta öldürmen gerekir. Eğer tek darbeye öldüremezsen o tekrar canlanır”¹⁰¹ şeklindedir.

Bazı Araplar ve şairler ‘Gûl’ü gördüklerini, cinlerin uğultularını duyduklarını, organlarının ve yaptıkları işlerin şeytana ve cine benzediğini iddia etmişlerdir.¹⁰²

Ubeyd b. Eyyûb el-Anberî Gûl’ün özelliğini inşâd ettiği şiirinde dile getirir:

وَعُولًا قَفْرَةً ذَكَرَ وَأَنْثَى
كَأَنَّ عَلَيْهَا قَطْعَ الْجَبَادِ¹⁰³

“Gûl vahşi tabiatla erkek ve dişidir.

Sanki onun üzerinde de bir parça çizgili elbise vardır.”

Kâ'b b. Zühayr de (öl. 24/645) inşâd ettiği şiirinde Gûl’ün rengini betimler:

فَمَا تَدْرُمُ عَلَى حَالٍ تَكُونُ بِهَا
كَمَا تَلَوُّنُ فِي أَنْوَابِهَا الْعَوْلِ¹⁰⁴

“Gûl’, olduğu hal üzere kalmayan;

Birbirine zıt renklerde, insanları saptırmak için farklı kılıklara büründüğü gibi.”

Câhiliye Araplarının nazarında meleklerde gizli âlemdir. Kur’an’ın ifadesine göre Araplardan bazıları “O gün Allah onların hepsini toplayacak ve meleklerle soracak: ‘Bunlar mıydı size tapmakta olanlar?’ (Melekler) derler ki: ‘Seni eksikliklerden uzak tutarız. Onlar değil, sen bizim dostumuzsun.’ Hayır, onlar cinlere ibadet ediyorlardı. Onların çoğu cinlere inanıyordu.”¹⁰⁵ meleklerle tapmaktaydılar.

6. 3. Şeytan

Sözlükte; uzaklaşmak, haktan ve hakikatten uzaklaşmak, muhalif olmak anlamına gelen şatn (şütûn) veya kızgınlığından yanıp kavrulma anlamına gelen ‘şeyt’ kökünden türediği ileri sürülen şeytan kavramı; hakikatten ve Allah’ın rahmetinden kovulmuş varlık; yanmış, helâk olmuş yaratık anlamındadır. Şeytanı kelimesiyle aynı anlamda kullanılan İblîs bazı dilbilimcilere göre “ümitsizliğe düşmek, pişmanlık, söyleyeceği bir şey kalmayıp şaşırın” anlamındadır.¹⁰⁶

Şeytan, Câhiliye Arap toplumunda kullanılan bir kavramdır. Kaynaklarda Câhiliye Dönemi’nde şeytanların eril ve dişilerinin varlığına ilişkin bir inancın bulunduğu rivayet edilmiştir. ‘Cessâse Hadisi’ olarak isimlendirilen rivayette, dişil şeytan kabul edilen, bedeni kıllı oldukça acayip varlıktan bahsedilmektedir. Aynı şekilde Câhiliye Dönemi Arapları, hayvanların şah damarlarını kesmeden hayvan boğazlamayı, ‘şeytan yarması’ olarak betimlemiş-

100 Apak, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 160.

101 Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, 2/341.

102 Kâsimî, *Akdü'l-mercân fiymâ yeteallaku bi'l-Cenân*, 50.

103 Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, 2/344.

104 Kâ'b b. Zühayr, *Dîvân* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1997), 61.

105 es-Sebe' 34/40-41.

106 İlyas Çelebi, “Şeytan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/99.

lerdir.¹⁰⁷

Câhiliye Arapları bazen insan suretine, bazen hayvan ya kuş ya da sürüngen suretine giren şeytana cin de olduğu gibi inanmışlardır. Evs b. Hacer'in inşâd ettiği şiirinde şeytanın kafasının içine girdiğine işaret etmiştir:

إِذَا الشَّيْطَانُ قَصَّعَ فِي قَفَاها تَنَفَّقَاهُ بِالْحَبْلِ التُّوَامِ¹⁰⁸

“Şeytan, onun¹⁰⁹ aklına girerken,

Onu çift katlı ipe çıkarttık.”

İsyankâr olan bütün cin, şeytan ve hayvanlarda şeytandır. Cerîr b. Atiye (öl. 110/728) bu durumu inşâd ettiği şiirinde dile getirmiştir:

أُزْمَانَ يَدْعُونَنِي الشَّيْطَانَ مِنْ عَزَلِي وَكُنَّ يَهْوِينَنِي إِذْ كُنْتُ شَيْطَانًا¹¹⁰

“Uzun zamandan beri şiirimden dolayı beni şeytan diye çağırıyorlar.

Beni aşk derecesinde seviyorlardı çünkü ben bir şeytandım.”

A'şâ düşmanına karşı kendisine yardım eden şeytana kendisini feda ettiğini inşâd ettiği şiirinde dile getirmiştir:

دَعَوْتُ خَلِيلِي مِسْحَلًا¹¹¹ وَدَعَا لَه جَهَنَّمَ جَدْعًا لِلْجَهَنَّمَ الْمُزْمِ¹¹²

“Dostum Mishal'i çağırdım.

Onu organı kesilmiş olarak dipsiz Cehenneme çağırdılar.”

Ebü'l-Alâ' el-Maarrî (öl. 449/1057) Basralı dostu Hüseyin Ahmet en-Nüktî'ye yazmış olduğu mektupta şöyle demektedir: Araplarca her şairin, kendi dilinde şiir söyleyen birer şeytanının olduğu bilinmektedir.

Şairin inşâd ettiği şu şiir bu düşünceye güzel bir örnektir:

إِنِّي وَإِنْ كُنْتُ صَغِيرَ السِّنِّ وَكَانَ فِي الْعَيْنِ نُبُوٌّ عَنِّي
فَإِنَّ شَيْطَانِي أَمِيرُ الْجِنَّ يَذْهَبُ بِي فِي الشَّعْرِ كُلِّ فَنٍّ¹¹³

“Yaşım her ne kadar küçük ve gözden uzak olsam da,

Şeytanım cinlerin lideridir ve beni şiir inşâd etmede her türlü sanata ulaştırır.”

“Câhiliye Dönemi'nde Araplar, kendisinde zekâ ve soyluluk görülen, kavmin lideri olan güçlü insanlara رجل عبقري كامل ifadesini kullanırlardı.¹¹⁴ عبقّر “Cinlere özel bir mekânın adı olduğu belirtilmiştir. Bu mekâna insan, hayvan veya giyilecek elbise gibi nadir bulunan her

107 Ali Osman Ateş, *Kur'an ve Hadisler Göre Şeytan* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 104-110.

108 Evs b. Hacer, *Dîvân*, 126.

109 ها Zamirinin mercii bir önceki beyitte ismi geçen Ümmü Rudeyn'dir.

110 Cerîr b. Atiye, *Dîvân*, nşr. Kerim el-Bustânî (Beirut: Dâr Beyrut, 1406/1986), 493.

111 Merkep anlamında şeytanın ismidir.

112 A'şâ Meymûn b. Kays, *Dîvân* (Beirut: Matbaatü'l-Yehûziciyye, 2015), 125.

113 Abdurrahman Bedevî, *Dirâsâtü'l-Müsteşrikîn* (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1993), 243.

114 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “Abkar”, 4/535.

şey atfedilmiştir.”¹¹⁵

Tarafe b. Abd (öl. 564/1169) inşâd ettiği şiirinde:

بِتُّ بِنَصْبِ فُقُودِي قَرِيحٍ	مَنْ عَائِدِي اللَّيْلَةَ أَمْ مَنْ نَصِيحٍ
يُقَدِّمُ أَوْلَى طُعْنِ كَالطَّلُوحِ	فِي سَلْفٍ أَرَعَنْ مُنْفَجِرٍ
مِنْ عَبَقَرِي كَنْجِيعِ الذَّبِيحِ ¹¹⁶	عَالِيْنَ رَقْمًا فَآخِرًا لَوْنُهُ

“Hastalığımda kalbim yaralı, yorgun gecelediğimde gece beni ziyaret eden ya da nasihat eden kişi.

Her bölgeden gelen yaşlı akrabalarım düşünmeden zayıf dişi binek deve ikram ediyor.

Övündükleri çizgili kumaş hediye ettiler. Boğazlanmış hayvanın renginde mükemmel dokunmuş.”

Vadi Abkar da (Periler Ülkesi) yaşayan cinlerin dokunmasının tesirinin varlığına inanmışlardır. Bunun yanı sıra şairlerin de şiirlerinde kendilerine ilham kaynağı olan cinlerin tesirinin varlığına inanmışlardır. Bu sebeple şairlere ‘Abkarî Şair’ adını vermişlerdir.”¹¹⁷

Aynı şekilde İslâm öncesi dönemde insanlar terkedilmiş, ıssız, yabancı bir bölgeye gittiklerinde “Bu muntıkanın alçaklarından ‘cinlerinden’ buranın liderine sığındım.” demişlerdir.¹¹⁸ İslâmiyet öncesi Araplar, tazim ettikleri en önemli putları olan Uzzâ’ya dişi şeytan nazarıyla bakmışlardır.¹¹⁹

Sonuç

İslâm öncesi Arap toplumunda dine dair inançlar ve bunların şiire yansımaları, dönemin din olgusunu ölçmede öne çıkmıştır. Onların inançlarına dair bilgilerin birinci derecede Sebeliler, Maîniler, Hadramutlular gibi Güney Arabistan de yaşayan kabileler ile Arabistan’ın Kuzeyinde ve Hicaz yöresinde yaşamını sürdürmüş ve Araplardan kabul edilen Semûdlular, Lihyânîlular, Nebâtîler, Tedmürülülerden kalan kitabelerin çözümlenmesi ile akademiye kazandırılmıştır. Bu anlamda ilgili kavimlere ve sonrasındaki eserler incelendiğinde çalışmamızda din olgusunu şekillendirmede atalar, fetiş, totem, tabu, gizli aleme (cin, gül, şeytan) dair kültlerin etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu kültler, toplumsal etkileriyle birlikte Arap şiirine de yansımış, dönemin din anlayışını tasvir ettiği görülmüştür. Buna göre araştırmamızla kültlere dair çeşitli örneklerle ulaşılmıştır.

İlk olarak Atalar Kültü, Araplar arasında oldukça yaygın bir inançtır. Bu ise ruhun ölümsüzlüğü inancıyla ilişkilidir. Câhiliye Dönemi’nde Araplar, atalarının hatıralarına tazim gösterdikleri, onları kendi isimlerinde zikrederek saygılarını gösterdikleri ve atalarının isimlerini çocuklarına vermelerinin atalar kültürüne ait bir inanç biçimi olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Arapların atalarına dair bu inanç ve uygulamaları, onların kendi hayatlarına dair

115 İsfahânî, *el-Müfredât*, “Abkar”, 204.

116 Tarafe b. Abd, *Divân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1423/2002), 16.

117 Ali Yılmaz, “Arap Edebiyatında Şeytanlı Şairler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 265.

118 Taberî, *Câmî’u’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân* (Mısır: y.y, 1967), 29/59.

119 Mehmet Aydın, *İlahi Dinlerde Şeytan* (Konya: Şelale Yayınları, 2018), 81.

etkileri olduğu ve bu etkilerin de olumlu olmasına dair de bir beklentiyi taşıdığı görülmüştür. Bu külte dair inançlar İslâmî Dönemde de devam ettiği görülmüştür. Câhiliye Araplarının bu eylemleri, atalarına temelde tazim içerdiği görülmüştür. O dönemde Temîm b. Mürr adlı kişinin kabri ziyaret edilerek zamanla tazimde bulunulan bir idole dönüştürülmesinin atalar kültürüne ait bir inanç olduğu tespit edilmiştir. Buna göre tazim gösterilen şahsiyetin ruhunun kabilenin devamlılığını sağlayacağına inanıldığı görülmüştür.

İkinci olarak Fetiş Kültü, Câhiliye Arapları arasında yaygın inanç türlerinden biridir. Onlar, bazı ağaçlara tazimde bulunmuşlar, kendileriyle ilgili önemini belirtmişlerdir. Dönemin çobanları tazim ettikleri idolün yanına bir de ağaç dikmişlerdir. Bunun en net örneğinin hurma ağacı olduğu ve bu tür ağaçların kutsal kabul edildiği görülmüştür. Necranlılar'ın her yıl yakınlarındaki uzun bir hurma ağacına güzel kabul ettikleri elbiseleri asmalarının ve tazimde bulunup itikaf yapmalarının fetiş kültürüne ait bir inanç ve uygulama olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Câhiliye Dönemi Kureyşli Arapların Zâte Envât adı verilen yerdeki büyük yeşil bir ağacı ziyaret etmelerinin, silahlarını bu ağaca asmalarının, orada kurban kesmeleri ve bir gün itikaf yapmalarının fetiş kültürüyle ilgili bir inanç ve uygulama olduğu tespit edilmiştir. Buna göre tazimde buldukları ağacı, elde etmek istedikleri için kutsalın etki ettiği bir aracı nesne olarak kabul ettikleri görülmüştür.

Üçüncü olarak Totem Kültü, Câhiliye Dönemi Arapları açısından Kabile Totemi ve Hayvan Totemi olarak iki türdeki örnekleriyle önemli bir konumdadır. Kabile Totemi, aynı kabileden olanların sosyal ve bireysel konularda liderlerine ait aynı ruha/yaşama sahip oldukları inancıyla birbirlerini desteklemeleri olarak tarif edilebilmektedir. Bu noktada onların, ez- Zibrikan b. Bedr için onun sarık ve elbiselerini koydukları ve güzel koku sürdükleri bir evi ziyaret etmeleri kabile totemine ait bir inanç ve uygulama olduğu tespit edilmiştir. Buna göre tazimde buldukları ev ve içindeki ilgili kişiye ait nesnelere, gerçekleşmesini istedikleri için bir aracı ruh olarak tasavvur ettikleri görülmüştür. Hayvan Totemi, yine aynı kabileden olanların belirli bir tür hayvanın kendi grup yaşamları için örnek birer ruh taşıdıklarına dair inançlarıdır. Bu hayvanlar genellikle aslan, köpek, ceylan, kurt, tilki gibi hayvanlar olabilmektedir. Bu totem hayvanları öldüğünde ruhları açısından insanla eşit görülmekte ve buna göre törenler düzenlenmektedir. Bu kapsamda Hâris Oğullarının ölü bir ceylan bulduklarında onun üzerini örtmeleri, kefenlemeleri, defnetmeleri ve ardından alı gün yas tutmaları hayvan totemine dair bir inanç ve uygulama olduğu tespit edilmiştir. Buna göre her iki totem çeşidinde de toteme saygı duyanlar onun kabileye verecekleri faydaları öncelikle mekân ve hayvanları aracı birer nesne olarak kabul ettikleri görülmüştür.

Dördüncü olarak Tabu Kültü, Câhiliye Arapları arasında yaygın olan diğer inanç türlerinden birisidir. Tabu, dokunulmaması, söylenmemesi ve yapılmaması gereken manevi kirliliğe sahip şeyler olarak nitelenebilmektedir. Bu anlamda Hanifeoğulları'nın açlık nedeniyle zorda kaldıkları bir dönemde tazimde buldukları idollerini yemeleri onlar için bir yasağın (tabunun) çiğnenmesi olarak kabul görülmüştür. Bununla birlikte sonrasında kötülüklerin ve afetlerin onlara musallat olması tabu kültürüne dair bir inanç ve uygulama olduğu tespit edilmiştir. Buna göre tabu/yasak olan eylemlerden uzak durulduğu takdirde kötülükten ve afetlerden de uzak durulduğuna dair bir davranış geliştirdikleri görülmüştür.

Beşinci olarak Gizli Âlem'de bulduklarına inanılan Cin, Gûl ve Şeytan'a dair inançlar

Câhiliye Araçlarınınca önemli görülmüştür. Cin, bu âleme ait unsurlardan biridir. Kötü olarak nitelenen bu varlıklar insanlara zarar vermeleri, bundan dolayı da onların nefret ettikleri ölü kemiklerini yaşadıkları yerlere asmalarıyla o ev halkına zarar vermeyeceklerine inanmaları Nâbîga ez-Zübyânî'nin inşâd ettiği şiirdeki örneğiyle Cin'e dair bir inanç ve uygulama olduğu tespit edilmiştir. Bir diğer Gizli Alem inancı da Gûl'dür. Gûl, ıssız yerlerde çeşitli suret ve renkte görünerek insanları yollarından saptıran bir varlık olarak tasavvur edilmesi, Âlûsî'nin zikrettiği şiirdeki örneğiyle Gûl'ün eril ve dişil olanlarının olması Gizli Alem'e dair bir inanç ve uygulama olduğu tespit edilmiştir. Şeytan, anormal davranışlara sahip olan hayvan ve nesnelere olduğuna inanılan bir varlık olarak telakki edilmiştir. Evs b. Hacer'in inşâd ettiği şiirlerde pislik, aşk, dipsiz cehennem ve kötülüğün kaynağı olarak zikredilmesi ve bunun bir olayın aşırılıkla ilişkilendirilmesi şeytana dair bir inanç ve uygulama olduğu tespit edilmiştir. Buna göre kişinin veya hayvanın bir konuda aşırı davranışlarda bulunması, bu tür bir varlığın etkisiyle meydana geldiğine inanılmıştır.

Extended Abstract

Since the first human being Adam, the sense of belief, which is accepted as one of the basic conditions of life, has been perceived in different ways, in different rituals and reflected in life throughout history. Man is a being consisting of body and soul. Actions such as eating, drinking, breathing and exhaling are related to the body; actions such as believing, joy, sadness, and sorrow are related to the soul. The most basic feature that distinguishes human beings from other living things is that they have a soul. In this respect, man is a whole consisting of both body and soul. On the other hand, faith is also related to our material life. This is because human beings need to believe in a transcendent being when they feel helpless in moments of powerlessness. The instinct to believe in a transcendent being has also given man the power to endure against difficulties.

The Jâhiliyya period is defined as the belief and social lifestyle that existed among the Arabs before the advent of Islam. In addition to this, behaviours involving sin and rebellion, which generally evoke the mentality of the pre-Islamic period, are included within the scope of the term Jâhiliyya.

Before Islam, mankind, alienated from his own creation and the supreme creator who created him, entered into meaningless and uninformed searches. The religion of tawhid preached by Prophet Abraham began to be forgotten and shirk began to mix with the belief in tawhid. People have tried to maintain some rituals that have lost their old purity in line with their changed and distorted beliefs. Their understanding of religion originating from idolatry formed the roots of the mentality of the Jâhiliyya Period and these traces dominated every aspect of their lives.

The Arabs of the Jâhiliyya period always accepted the existence of a creator. In this context, they did not deny Allah, and the Arabs of that period used the phrases "ya Allah" and "Allahumme" in prayer sentences in addition to the word Allah to express the supreme being and creator apart from the names of different gods and idols. The most widespread belief among the Arabs during the Jâhiliyya period was the worship of idols. It is accepted that the Arabs were one of the most prominent idolatrous societies in history. They be-

lieved that idols helped them when they were helpless in the world and when they were in trouble. The Jâhiliyya Arab society believed that this transcendent relationship with the Creator could be realised through the idols they made with their own hands. The Arabs made the idols they worshipped mostly from stones, trees, mud, dough and some metals whose shape and colour they liked.

Idolatry has found adherents in every period of history. According to the widespread belief in the Jâhiliyya period, idolatry started when the first idol was brought to Mecca with a trade caravan travelling out of the region and introduced as a religion in the city.

The idolatrous understanding of religion, which formed the basis of the belief infrastructure of ignorance, and the way of believing in almost every transcendent being, brought along many superstitious beliefs and superstitions. The people of ignorance, who were in a complete floundering at the point of belief, sanctified many beings, increased the number of false gods, and tried to fill the belief gap they fell into with these false transcendent beings. They attributed sons and daughters to Allah, they associate jinn with Him, they regarded angels as female and considered them as daughters of Allah. In addition to these, they also accepted different celestial bodies and stars as transcendent powers.

As time passed, the Arabs, who believed in one God since the Prophet Abraham, blindly followed their ancestors and the memory of their ancestors without thinking and questioning. It is the thought of imitating their idolatrous ancestors, which has turned into blind imitation, that ensures the continuity of the thought of the Jâhiliyya Period. The expressions of the Arabs of that period as “We found our ancestors on a religion; we only imitate them” described themselves. The Jâhiliyya Arabs were criticised in the Qur’an for their unconditional and unthinking attachment to their idol-worshipping ancestors and their imitation of their ancestors. As the Qur’an says, people who left Allah and believed in creatures that could neither harm nor benefit them worshipped false gods, sometimes to ask for help and sometimes to gain honour and benefit. Every tribe has an idol to which it attributes transcendent power, and they worshipped it for various reasons and in various ways. Sacrifices were made to idols; oaths were taken, and food was offered to them.

In the Jâhiliyya period, there were many superstitious beliefs about obtaining news from the future by following the movements of the stars and asking for help from the jinn. Soothsayers, fortune tellers and arrâfs were among the sources of information that they believed to give information about the future.

The belief in “ğul”, which they believed to be a mysterious being that appeared in various forms and colours and diverted people from their paths, which they likened to a jinn or a devil, which they believed to be found in deserted places and harm people, was also one of the common beliefs at that time.

The ritual of sacrifice practised in the Jâhiliyya period was also deviated from its origin and seen as a means of bringing themselves closer to their gods. During the pilgrimage season or at other times, people used to sacrifice and make offerings to the idols in Kaaba or to those they considered as gods.

Among the Jâhiliyya Arabs, the fetish culture of venerating certain trees, Animal Totem

and Tribal Totem, and the Cult of Taboo, which was untouchable and forbidden to speak about, were also common beliefs.

Jāhiliyya poetry reflects Arab life. Poetry conveys information about the customs, traditions, news, morals, wars, and life experiences of the Arabs to later generations. Likewise, the beliefs about religion in the Arab society and their reflections in poetry are a prominent phenomenon in learning the religious phenomenon of the period. Because poetry is the most dominant literary genre in the Jāhiliyya Period, where oral culture was dominant.

Kaynakça | References

- Abd, Tarafe. *Dîvân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Abdülvehhâb, Yahyâ Lütfi. *el-Arab fi'l-asrı'l-kadîm*. Beyrut: Dâru'n-Nahda, 1979.
- Akalın, Şükrü Haluk. "İnanç". *TDK Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK, 2011.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2015.
- Alıcı, Mehmet. "Zendig-Dehr İlişkisi: Kureyşli Zındıkların Zaman ve Ahiret Algısı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 801-823.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Alptekin, Coşkun. "Ata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Âlûsî, Mahmûd Şükrî. *Bulûgu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-ʿArab*. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 1314.
- Apak, Âdem. *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Aydın, Mehmet. *İlahi Dinlerde Şeytan*. Konya: Şelale Yayınları, 2018.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliye Döneminde Dinî Hayat*. Ankara: Fecr, 2022.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınlar, 2019.
- Bağdâdî, Abdülkâdir. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-ʿArab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1420/2000.
- Bedevî, Abdurrahman. *Dirâsâtü'l-Müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1993.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1987.
- Bölükbaşı, Mehmet. "Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı". *Nüsha*, 19/49 (2019), 97-120.
- Câhiz, Ebû Osman el-Kinânî. *Kitâbü'l-Hayevân*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Cârim, Muhammed Nûman. *Edyânü'l-Arab fi'l-Câhiliyye*. Mısır: Matbatü's-Saade, 1341/1923.
- Çerîr, Atiye. *Dîvân*. nşr. Kerim el-Bustânî. Beyrut: Dâr Beyrut, 1406/1986.
- Çelebi, İlyas. "Şeytan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/99-101. İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 39/99.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd Nasr. *eş-Sihâh*. thk. Ahmed Abdü'l-gafûr. Beyrut: Dâru'l-ilm, 1990.
- Danışman, Nafiz. "Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat*

Fakültesi Dergisi 5/1-4 (1956), 192-197.

Dâvûd, Ebû Circus Dâvûd. *Edebü'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiyye, 1408-1988.

Dilek, İbrahim. “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, *Bilig* 95 (2020), 47-77.

Doğan, Metin. “İslam Öncesi Arap İnanç İkliminde Putçuluğun Toplum Bilimselliği”. *Dini Araştırmalar* 24/61 (2021), 459-488.

Eliade, Mircea Couliano. *Dinler Tarihi Sözlüğü*. çev. Ali Erbaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 303-304.

Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2015.

Ezrakî, Ebü'l-Velîd. *Ahbâru Mekke*. Beyrut: Dâru'l- Endülüüs, 1403/1983.

Fâsî, Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed. *el-İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Hamîd. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.

Goldziher, Ignaz. *İslâm Kültürü Araştırmaları* 1. çev. Cihad Tunç. Ankara: Otto Yayınları, 2019.

Güç, Ahmet. “Put”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Günaltay, Şemsettin. *İslam Öncesi Araçlar ve Dinleri*. sad. Mahfuz Söylemez - Mustafa Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.

Hacer, Evs. *Dîvân*. Beyrut: Dâr Beyrut, 1980.

Hafâcî, Muhammed. *el-Hayâtü'l-edebiye fi'l-asrı'l-Câhilî*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.

Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâr Sader, 1397/1977.

Hâmid, Ebû- Nasr Zeyd. *İlahi Hitabın Tabiatı*. çev. Mehmet Emin Maşalı. Ankara: Otto Yayınları, 2013.

Hân, Muhammed Abdülmuîd. *Esâtîru'l-Arab kable'l-İslâm*. Kahire: Matbaa, 1937.

Heyet. *Mevsûatü'l-Akîde*. 6 Cilt. Riyad: Dâru't-Tevhîd, 1439/2018.

Işık, Hidayet. “Fahredden Razi'nin Din Anlayışı İçerisinde Putperestliğin Yeri ve Putperestlikle İlgili Verdiği Bilgiler”. *Dinler Tarihi Araştırmaları-II* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları 2000), 35-54.

İbn Akîl, Bahâeddin. *Şerhu İbn 'Akîl*. Kahire: Dâru't-Turâs, 1980.

İbn Ebü'l-Hadîd. *Şerhu Nehci'l-belâga*. 10. Cilt. Bağdad: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2007.

İbnu'l-Ebraş, Ebû Ziyâd 'Ubeyd. *Dîvânü'Ubeyd İbnu'l-Ebraş*, thk. Eşref Aşmed 'Adere. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1994.

İbn Fâris. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut:

Dâru'l-Fikr, 1979.

İbn Kuteybe, ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1981.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 18. Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.

İbnü'l-Kelbî. *Kitâbü'l-esnâm*. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 1995.

İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.

İsfahânî, Râgıb. *Muhâdarâtü'l-üdebâ' ve muhâverâtü's-şu'arâ'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîye, 1971.

Kahraman, Ahmet. *Mukayeseli Dinler Tarihi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1993.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Şubhu'l-a'şâ fî şinâ'ati'l-inşâ'*. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1340/1922.

Kâsimî, Cemâlüddîn b. Muhammed. *Akdü'l-mercân fiymâ yeteallaku bi'l-Cenân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2005.

Kayrevânî, Ebü 'Alî el-Hasen İbn Reşîk. *el-'Umde*. Beyrut: Mektebün-Nûr, 1402/1990.

Kays, A'şâ Meymûn. *Dîvân*. thk. Muhammed Hüseyin. Beyrut: Matbaatü'l-Yehûziciyye, 2015.

Kur'ân-ı Kerîm Meâlî. çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Kurt, Abdurrahman. "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001), 97-123.

Küçük, Abdurrahman vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Beyan Yayınları, 2016.

Külsûm, Amr. *Dîvân*. thk. Emil Bedî Yâkûb. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1416/1996.

Mehmetoğlu, Yurdağül. *Ahlaki ve Dini Gelişim*. İstanbul: Morpa Yayınları, 2003.

Menzies, Allan. *Dinler Tarihi*. çev. Beyza Nur Doğan. Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2021.

Mustafa, Ahmed Muhammed. *el-Arab kable'l-İslâm*. Amman: Dâru'l-Asâri'l-İlmî, 2014.

Nevî, Muhammed. *el-Hayâtü't-diniyye fî Şibhi'l-Cezîrati'l-Arabiyye kable'l-İslâm*. Mağrib: Müessesetü Dirâsâtü'n ve Ehbâsün, 2015.

Okuyan, Abdurrahman. "Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dini Yapı". *İlahiyat* 1 (1918), 108-134.

Osmanoğlu, Cemil. "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç". *Bilimname* 27 (2014/2), 177-206.

Örnek, Sedat Veyis. "Kült". *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971.

Oruç, Nurullah. “Câhiliye Şiirinde Din Kavramının Semantik Tahlili”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (2023), 269-290.

Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açıdan İman*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002.

Öztürk, Mustafa. *Câhiliyeden İslamiyet'e Kadın*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

Rebîa, Lebîd. *Dîvân*. Beyrut: Dâr Sader, ts.

Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.

Suçın, Mehmet Hakkı. *Yedi Askî Şiirleri*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020.

Şeddâd, Antere. *Dîvân*. Kahire: Mektebetü'l-İslâmî, 1964.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmî'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 26 Cilt. Mısır: y.y., 1967.

Takkûş, Muhammed Süheyl. *Tarihü'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1430/2009.

Tanır, Şerife. “Cahiliye Dönemi Hicaz Bölgesi Araplarında Atalar Kültü”. *II. Ulusal Genç Akademisyenler Sempozyumu Cahiliye Dönemi*. ed. Feyza Betül Köse. 538-548. Kahramanmaraş: KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2020.

Tümer, Günay. “Din”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Umrî, Ahmed Cemâl. *eş-Şuarâ el-Hunefâ*. Beyrut: Dâru'l-Maarif, 2017.

Ünalın, Sıddık. “Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2001), 87- 101.

Watt, Montgomery. *Kur'an'a Giriş*. çev. Süleyman Kalkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

Yılmaz, Ali. “Arap Edebiyatında Şeytanlı Şairler”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 261-268.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mustafa Hicâzî. 40. Cilt. Kuveyt: et-Turâsi'l-Arabî, 1421-2001.

Zemaşerî, Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. çev. Heyet. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

Zerîh, Kays. *Dîvân*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1415/2004.

Zübânî, Nâbiga. *Dîvân*. Kahire: Dâru'l-Maarif, ts.

Zühayr, Kâ'b. *Dîvân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1997.